Materiály

Ukrajinský faktor pražského jara?

*Petro Šelest a československý rok 1968 ve světle dokumentů
tajné bezpečnosti Ukrajinské SSR*

Luboš Veselý

Generálmajor Sovětské armády ukrajinského původu Pjotr Grigorjevič Grigorenko (Petro Hryhorevyč Hryhorenko),¹ veterán bojů s Japonskem v Mandžusku a druhé světové války a jeden z prvních sovětských disidentů, jenž se v roce 1976 stane spoluzakladatelem Moskevské helsinské skupiny a Ukrajinské helsinské skupiny, předal 29. července 1968 na československém velvyslanectví v Moskvě dopis, který by se dal – podobně jako známější list ruského spisovatele a politického vězně Anatolije Tichonoviče Marčenka² – označit za varování před intervencí Sovětské armády, byť poněkud nepřímé. Dle vlastních vzpomínek v dopise, který se k tehdejšímu

1 U veřejně známých osobností ukrajinského původu uvádíme v závorce za ruským zněním jména jeho ukrajinskou podobu. Výjimku děláme u hlavního protagonisty článku Šelesta, jehož křestní jméno – vzhledem ke zřetelné ukrajinské sebeidentifikaci nositele – píšeme ve znění Petro (namísto ruského Pjotr). U dalších osob ukrajinského původu, jež se vyskytují v citovaných sovětských dokumentech a o nichž nemáme bližší informace, ponecháváme původní podobu jejich jména.

2 Otevřený dopis Anatolije Marčenka světovému tisku na podporu pražského jara. In: MARČENKO, Anatolij: *Žij jako všichni*. Praha, Revolver Revue 1990, s. 110–116. Dostupné také online z webové stránky Ústavu pro studium totalitních režimů: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/pamet-a-dejiny/rok68/dopis.pdf>.

československému vedení pravděpodobně nikdy nedostal, Grigorenko psal: „Nemyslím si, že skuteční komunisté budou zasahovat do vašich ušlechtilých snah, a ještě více nevěřím v možnost sovětského zásahu. Brežněv je komunista a k tomu ještě je i voják. Chápe, že Československo může velmi snadno zmařit sovětskou invazi. Je nutné pouze obsadit hlavní silnice z NDR, Polska a SSSR a zajistit obranu letišť. Maďarsko může být snadno zastaveno jednoduchou hrozbou odvetných opatření. Brežněv chápe, že to vše by znamenalo válku, která je za současné situace pro SSSR neméně nebezpečná než pro Československo.“³ Před cestou na československou ambasádu v Moskvě údajně disidentovi a zastánci Čečenců, Ingušů a Krymských Tatarů Alexeji Jevgrafoviči Kostěrinovi řekl, že „Brežněv, ačkoli je hlava dubová, válku nebude riskovat. Všechny jeho naděje mohou spočívat jen v momentu překvapení. Válka je pro něj šílenství, zejména proto, že československá armáda je ve východní Evropě nejschopnější a lidé, jak jsme viděli, jednohlasně podporují svou vládu. Vojenské dobrodružství za takových podmínek může stát Brežněva i jeho vládu hlavu. Československý odpor může podnítit antiimperialistické odstředivé síly v NDR, Polsku, a dokonce i v Sovětském svazu.“⁴

Ukrajinský faktor

Generální tajemník Ústředního výboru Komunistické strany Sovětského svazu Leonid Iljič Brežněv nepatřil k těm členům sovětského vedení, kteří intervenci prosazovali, a otázka proč a na základě čeho se pro ni nakonec rozhodl, zůstává i dnes předmětem diskusí; mimo jiné proto, že doposud nejsou přístupné materiály, z nichž by vyplývalo, jaké informace měl v rozhodující době k dispozici on sám či tehdejší předseda Výboru státní bezpečnosti (*Komitět gosudarstvennoj bezopasnosti* – KGB) SSSR Jurij Vladimirovič Andropov. Díky otevřenosti ukrajinských archivů je ale možné popsat, s jakými informacemi pracoval první tajemník Komunistické strany Ukrajinské sovětské socialistické republiky a člen politbyra Ústředního výboru Komunistické strany Sovětského svazu Petro Juchymovyč Šelest (Pjotr Jefimovič Šelest). Společně se svým předchůdcem v čele ukrajinských komunistů a předsedou prezidia Nejvyššího sovětu SSSR Nikolajem Viktorovičem Podgorným (Mykola Viktorovyč Pidhornyj) patřil mezi sovětskými představiteli k největším zastáncům ozbrojené intervence do Československa. Šelest byl navíc politbyrem ÚV KSSS na počátku května 1968 pověřen udržováním kontaktů s takzvanými zdravými silami v Komunistické straně Československa a tajemník Ústředního výboru KSČ Vasil Biľak mu 3. srpna na veřejných záchodcích v Bratislavě v přítomnosti důstojníka KGB předal neslavně známý zvací dopis.⁵

3 Dopis se v českých archivech nepodařilo objevit. Cituji ve vlastním překladu dle: GRIGORENKO, P. G.: *V podpole možno vstretit tolko krys...* New York, Dětiněc 1981. Dostupné také online z: <http://militera.lib.ru/memo/russian/grigorenko/index.html>.

4 *Tamtéž*.

5 Srv. KRAMER, Mark (ed.): *Ukraine and the Soviet-Czechoslovak Crisis of 1968*, část 1: *New Evidence from the Diary of Petro Shelest*. In: *Cold War International History Project*

Rodák z vesnice Andrijivka u Charkova (ročník 1908), jehož oba rodiče mluvili ukrajinsky, začal ve čtrnácti letech pracovat na železnici. Jako dvacetiletý byl přijat do Vsesvazové komunistické strany (bolševiků) a postupně se vypracoval až na prvního tajemníka strany v Ukrajinské SSR, jímž byl v letech 1963 až 1972. Po svém odvolání z této funkce, v níž ho nahradil Vladimir Vasiljevič Ščerbickij (Volodymyr Vasylyjovyč Ščerbyckyj), zastával krátce úřad náměstka předsedy sovětské rady ministrů (vlády), načež v roce 1973 byl nucen odstoupit ze všech politických funkcí. Byl zaměstnán v leteckém průmyslu mimo území Ukrajiny, zažil pád komunismu i Sovětského svazu a zemřel v roce 1997 v Moskvě.

Od roku 1953 si Petro Šelest až do svého nuceného odchodu z vysoké sovětské politiky vedl deníky, které poté, co upadl v nemilost, ze strachu zakopal na zahradě své chaty. Po Brežněvově smrti je začal zpracovávat, vyšly však až po rozpadu Sovětského svazu roku 1995 v Moskvě.⁶ Autor přitom zdůraznil, že v dobových záznamech nedělal žádné změny, pouze je s pomocí historiků krátil, tak aby je bylo možné zveřejnit v jedné knize. Ačkoliv tento výběr byl nepochybně poznamenán jeho rivalitou s Leonidem Brežněvem a hořkostí porážky v tomto souboji,⁷ jedná se vzhledem k danému kontextu o cenný materiál, neboť Šelest se účastnil všech vrcholných sovětských jednání o situaci v Československu v roce 1968 a osobně se v této otázce silně angažoval.

Cílem této statě je prozkoumat roli Petro Šelesta ve formování sovětského postoje vůči Československu, a to jak s pomocí jeho deníkových záznamů, tak materiálů Výboru státní bezpečnosti Ukrajinské sovětské socialistické republiky, které mu byly jako prvnímu tajemníkovi ukrajinské komunistické strany adresovány. Byl první muž sovětské Ukrajiny stoupencem ozbrojeného zásahu proti pražskému jaru od samého počátku, anebo se jeho názor vyvíjel? Ovlivnily jej nějakým způsobem zprávy tajné služby? A nakolik významná pro utváření postoje Šelesta i celého sovětského vedení byla situace v samotné ukrajinské svazové republice?

Již americký historik studené války Mark Kramer v článku „Kreml, pražské jaro a Brežněvova doktrína“ tvrdí, že k přesvědčení, že změny v Československu ohrožují životní sovětské zájmy, dospěli členové politbyra na základě kombinace obav v oblasti politické, ideologické a vojenské.⁸ Zároveň již na počátku devadesátých let

Bulletin, č. 10. Washington, D.C., Woodrow Wilson Center for Scholars 1998. Dostupné také online z: https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/CWIHPBulletin10_p6.pdf. Text zvacího dopisu v českém překladu i ruském originálu viz např. Zvací dopis v češtině: Text, který odstartoval krvavé události v srpnu 1968. In: *100+1 zahraničních zajímavostí* [online], 21.08.2018 [cit. 2019.11.01]. Dostupné z: <https://www.stoplusjednicka.cz/zvaci-dopis-v-cestine-text-ktery-odstartoval-krvave-udalosti-v-srpnu-1968>.

6 Srv. ŠELEST, Pjotr Jefimovič: ...da ně sudimy buděť: *Dněvníkovyje zapisi, vospominanija člena Politburo KPSS*. Moskva, Edition q 1995, s. 580.

7 Je to patrné třeba jen z názvů některých kapitol, jako „Začátek práce s L. I. Brežněvem – N. V. Podgornyj mně říkal: Nebuď před ním příliš upřímný“ nebo „Přitvrzení brežněvštiny – představení s velmi špatným scénářem“. Citace z Šelestova deníku v tomto článku přeložil autor.

8 KRAMER, Mark: *The Kremlin, the Prague Spring, and the Brezhnev Doctrine*, s. 37. In: *archive.org* [online], 01.09.2009 [cit. 2019.11.01]. Dostupné z: <https://archive.org/stream/TheKremlinThePragueSpringandtheBrezhnevDoctrinebyMarkKramer2009-09-01>.

zmiňoval „roli KGB“, ⁹ „ukrajinský faktor“ a osobní úlohu Petro Šelesta a jeho ambice nahradit Brežněva v nejvyšší funkci mezi otázkami, které potřebují další výzkum. ¹⁰ Potvrzuje také dřívější závěry Greye Hodnetta a Petro Potichného, ¹¹ že existovala důležitá spojitost mezi situací na Ukrajině a událostmi v Československu, a doplňuje je tvrzením, že sovětské vedoucí činitelé v tuto spojitost věřili. ¹² Vnitropolitické změny v Československu podle něj sovětská mocenská elita interpretovala jako velkou hrozbu pro soudržnost komunistického bloku a ještě více ji znepokojovalo riziko nákazy v různých oblastech Sovětského svazu, jak o tom svědčily pozitivní ohlasy pražského jara mezi studenty na Ukrajině a v dalších sovětských republikách. ¹³ Kramer dále upozorňuje, že politbyro a sekretariát Ústředního výboru KSSS byly ve vztazích k Československu relativně málo závislé na stranických orgánech nižších úrovní a státních organizací a že informační tok vedl většinou shora dolů. ¹⁴ Tím důležitější se jeví otázka, na základě jakých poznatků si členové politbyra utvářeli své názory a z nich plynoucí rozhodnutí. Petro Šelest jako nejvyšší ukrajinský představitel měl mezi nimi unikátní pozici, už jen díky společné hranici Ukrajiny s Československem, intenzivním mezilidským kontaktům mezi oběma republikami i přítomnosti ukrajinské menšiny na východním Slovensku.

Naše obeznámenost s těmito předpoklady rozhodovacího procesu v sovětských politických kruzích vychází především z několika dokumentárních edic a dosud příliš nepokročila. Ke čtyřicátému výročí intervence byl v rusko-rakouské spolupráci vydán

První tajemník Komunistické strany Ukrajinské SSR Petro Šelest (1908–1997) v únoru 1964 (foto Grigorij Vajl, TASS)

9 K působení KGB během okupace viz ŽÁČEK, Pavel: KGB a srpen 1968: Role sovětských „poradců“ při okupaci Československa. In: [SVOBODA, Libor (ed.)]: *Solitér: Pocta historikovi Václavu Veberovi*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2012, s. 307–337.

10 Viz KRAMER, Mark: The Prague Spring and the Soviet invasion of Czechoslovakia: New Interpretations. In: *Cold War International History Project Bulletin*, č. 3. Washington D.C., Woodrow Wilson Center for Scholars 1993, s. 11. Dostupné také online z: <https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/CWIHPBulletin3.pdf>.

11 HODNETT, Grey – POTICHNYJ, Petro: *The Ukraine and the Czechoslovak Crisis*. (Occasional Paper, č. 6.) Canberra, Department of Political Science, Research School of Social Sciences, Australian National University 1970.

12 KRAMER, M.: The Kremlin, the Prague Spring, and the Brezhnev Doctrine [online], s. 36.

13 Tamtéž, s. 34 n.

14 Tamtéž, s. 20.

dvojazyčný rusko-německý sborník obsahující 232 dokumenty, které většinou pocházejí z doby před srpnem 1968 a nezahrnují relevantní materiály Výboru státní bezpečnosti.¹⁵ O dva roky později spatřil světlo světa ruský výbor z tohoto sborníku, zahrnující 115 dokumentů.¹⁶ Ve stejném roce byl vydán sborník *Československé události očima KGB a MVD SSSR*,¹⁷ který opakuje sovětské stereotypy o pražském jaru jako pokusu o kontrarevoluci, podporovanou západními tajnými službami, přestože nepřináší jediný dokument, který by tuto domněnku jakkoli potvrzoval. Jak píše ruský historik Vladimir Voronov, kromě toho, že k pramenům týkajícím se roku 1968 a Československa není volný přístup, „zveřejněné dokumenty nijak nepřibližují mechanismus formulace a schválení rozhodnutí o intervenci; o tom, jak se shromažďovaly, analyzovaly a vyšším instancím postupovaly údaje, které se staly základem pro schválení rozhodnutí o vojenském zásahu“ (na rozdíl například od potlačení maďarského povstání v roce 1956).¹⁸

Dokumenty KGB na Šelestově stole

V archivu dnešní ukrajinské kontrarozvědky (*Služba bezpečnosti Ukrajiny* – SBU) je přístupných několik desítek dokumentů vztahujících se k období pražského jara a prvních okupačních týdnů. Jedná se o zprávy zasílané Ústřednímu výboru Komunistické strany Ukrajinské sovětské socialistické republiky Výborem státní bezpečnosti USSR, které byly podepsány většinou jeho předsedou, výjimečně zástupcem. Naprostá většina z nich také obsahuje poznámku, že s informací byl seznámen první tajemník strany, a řada z nich byla postoupena na vědomí do ústředí celosvazového KGB do Moskvy. Záznamy o úkolování od strany a vlády k dispozici nejsou a odehrávalo se zřejmě ústně. Část z těchto dokumentů, dnes dostupných ve fondu Sekretariát KGB při Radě ministrů USSR (fond 16), publikoval na základě studia v Ústředním státním archivu veřejných organizací Ukrajiny (*Centralnyj deržavnyj archiv gromadських objednaň Ukrajiny*), který spravuje také dokumenty Komunistické strany USSR, již před časem Mark Kramer ve vlastním překladu

15 KARNER, Stefan – TOMILINA, Natalja – TSCHUBARJAN, Alexander – BISCHOF, Günter – IŠČENKO, Viktor – PROZUMENŠČIKOV, Michail – RUGGENTHALER, Peter – TŮMA, Oldřich – WILKE, Manfred (ed.): *Prager Frühling: Das internationale Krisenjahr / Pražskaja vesna: Meždunarodnyj krizis 1968 goda*, sv. 2: *Dokumente / Dokumenty*. Köln/R. – Weimar – Wien, Böhlau 2008. První svazek publikace tvoří příspěvky v mezinárodní autorské skladbě.

16 ČUBARJAN, Alexandr – KARNER, Stefan – TOMILINA, Natalja (ed.): *„Pražskaja vesna“ i meždunarodnyj krizis 1968 goda: Dokumenty*. Moskva, Meždunarodnyj fond „Děmokrati-ja“ 2010.

17 ZDANOVÍČ, A. A. – LAŠKUL, V. F. – MORUKOV, Ju. N. – TOTROV, Ju. Ch. (ed.): *Čechoslovackije sobytija 1968 goda glazami KGB i MVD SSSR: Sbornik dokumentov*. Moskva, Objediionnaja redakcija Ministěrstva vnutrennich děl Rossii 2010.

18 VORONOV, Vladimir: Čerez polveka posle vtorženija. In: *Russkij vopros* [online], 2018, č. 2 [cit. 2019.11.01]. Dostupné z: <http://russkiivopros.com/?pag=one&id=759&kat=5&csl=85>.

v *Cold War International History Project Bulletin*,¹⁹ další byly v roce 2010 zveřejněny v původním ruském znění na webových stránkách Ústavu pro studium totalitních režimů.²⁰ Podobně jako v Kramerově výboru, i zde se většina dokumentů týká období po invazi a obsahují zejména informace o reakcích ukrajinského obyvatelstva a postizích za psaní hesel, letáků či pouhé ústní vyjadřování nesouhlasu s vysláním armády do Československa. Částečně jsou tyto dokumenty zpracovány v několika článcích,²¹ z hlediska hodnocení situace v Československu a rozhodování o silovém řešení jsou však mnohem zajímavější dokumenty z doby před okupací, které zatím využity nebyly. V ukrajinském archivu se jich přitom nachází více než sedm desítek a poskytují zajímavý vhled do způsobu práce a myšlení KGB. Jakkoli je nutné brát v úvahu omezení vyplývající z povahy dokumentů, jež pocházejí z dílny tajné služby, a také skutečnost, že se moskevské ústředí KGB nepochybně věnovalo Československu mnohem intenzivněji a ani v případě Výboru státní bezpečnosti USSR nejsou k dispozici operativní svazky, nabízí se zde soubor materiálu, na jehož základě můžeme rekonstruovat, jaké informace tajná služba měla o situaci v Československu, jak hodnotila vývoj v zemi a o čem se Petro Šelest z jejích materiálů dozvídal.

Petro Šelest v rozhodovacím procesu sovětského politbyra

Úloha, jakou v přijetí rozhodnutí o vojenské intervenci sehrál první tajemník Komunistické strany Ukrajinské sovětské socialistické republiky Petro Šelest, dosud není podrobně probádána. Již v sedmdesátých letech minulého století upozornili Grey Hodnett a Petro Potichnyj na jeho výjimečnou roli, když se jako jediný člen politbyra společně s Brežněvem účastnil všech jednání o situaci v Československu i s jeho představiteli.²² Vůči aktérům pražského jara přitom vystupoval ostře až agresivně, Františka Kriegla dokonce na jednání v Čierné nad Tisou 30. července

19 KRAMER, Mark (ed.): *Ukraine and the Soviet-Czechoslovak Crisis of 1968*, část 2: *New Evidence from the Ukrainian Archives*. In: *Cold War International History Project Bulletin*, č. 14–15. Washington, D.C., Woodrow Wilson Center for Scholars 2003–2004, s. 273–368. Dostupné také online z: https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/CWIHPBulletin14-15_p3_1.pdf.

20 Zveřejnění svodek KGB USSR o Československu (1968–1969). In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. © ÚSTR 2008–2019 [cit. 2019.11.01]. Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/uvod/srpen-1968/dokumenty-kgb/>.

21 Kupříkladu FAJZULIN, Jaroslav: Bagato ukrajinciv vystupaly proty vvedennja radanskych vijsk u Čechoslovaččynu 1968 roku. In: *Žurnal „Krajina“*, č. 434 (14.08.2018). Dostupné také online z: https://gazeta.ua/articles/history-journal/_bagato-ukrajinciv-vistupali-proti-vvedennnja-radyanskih-vijsk-u-čechoslovachčinu-1968-roku/853535; DMYTRUK, V. I.: Nezgodni: Podiji 1968 r. v Čechoslovaččyni kriz pryzmu archivno-slidčych sprav KDB URSR. In: TRONKO, P. T. (ed.): *Istoriya Ukrajiny: Malovidomi imena, podij, fakty*. Kyjiv, Instytut istoriji Ukrajiny NAN Ukrajiny 2008, s. 298–312. Dostupné také online z: <http://politics.ellib.org.ua/pages-6282.html>.

22 HODNETT, G. – POTICHNYJ, P.: *The Ukraine and the Czechoslovak Crisis*, s. 81 n. (viz pozn. 11).

opovrzhlivě označil za „haličského Žida“. Známy ukrajinský historik Jurij Šapoval tvrdí, že „není pochyb o tom, že Šelest nikdy ‘neloboval’ za tento agresivní čin“, ²³ přiznává však, že měl na potlačení pražského jara svůj podíl. ²⁴ Sám Šapoval i další ukrajinští historici poukazují především na Šelestovu snahu o větší kulturní a ekonomickou autonomii sovětské Ukrajiny, kterou demonstroval v knize *Naše sovětská Ukrajino* z roku 1970. Šelest za ni byl zkritizován pro ideologické chyby a idealizaci ukrajinské minulosti, poté odstaven z funkcí a postižen zákazem pobytu v této svazové republice (podtitul příslušné kapitoly ve svých pamětech nazval „Nejčernější den mého života“). Jednou ze záminek k tomu údajně byla jeho shovívavost vůči ukrajinskému disentu (byť do období jeho vlády spadají represe proti takzvané generaci šedesátníků), ²⁵ ve svých pamětech ale Šelest naznačuje spíše jiný důvod, když opakovaně s hořkostí uvádí, že se Brežněv „při první příležitosti zbavil zbytečného svědka a aktivního účastníka všech záležitostí s Československem“. ²⁶

Chruščovovské uvolnění se v Ukrajinské SSR neslo ve znamení zvýšeného zájmu o ukrajinskou kulturu, jazyk, předsovětskou minulost i stalinské represe. Šelest, byť mnohými kritizován, zpočátku podporoval tyto snahy, což spolu s nejistotou bezpečnostního aparátu, trvajícím i v prvních letech vlády Leonida Brežněva, vedlo k rozšíření samizdatu a dalších disidentských aktivit na Ukrajině. Národnostně motivované vření (posílené živou pamětí bojů s protikomunistickou a nacionalistickou Ukrajinskou povstaleckou armádou (UPA), táhnoucích se až do padesátých let) však zasáhlo i členy komunistické strany, což znepokojovalo stále více i Petro Šelesta. V roce 1965 byli první ukrajinští disidenti zatčeni a odsouzeni k mnohaletým trestům, situace se však z jeho pohledu nelepšila, naopak neformální kulturní a disidentské aktivity získávaly na síle. V březnu 1968 si zapsal o setkání s ukrajinským básníkem a překladatelem Dmytro Pavlyčkem, ²⁷ členem strany od roku 1954: „Byl s ním obšírný a vážný rozhovor. Otevřeně jsem mu řekl a pokáral ho za to, že svůj talent marní a směřuje daleko nesprávným směrem a že toho může litovat, může být ale už pozdě. Se všemi mými argumenty a názory souhlasil. Z rozhovoru s D. Pavlyčkem vyniklo, že bych se měl sejít a vážně pohovořit s tajemníkem Svazu spisovatelů Ukrajiny.“ ²⁸

Kapitolu věnovanou roku 1968 nazval Šelest ve svém deníku „Bez vpádu do Československa bylo možné se obejít“. Vinen byl podle něj jednoznačně Leonid Brežněv,

23 SHAPOVAL, Yuri: Petro Shelest: 100th anniversary of the birth of one of Ukraine's most spectacular political figures. In: *Deň/Day.Kyiv.ua* [online], 19.02.2008 [cit. 2019.11.01]. Dostupné z: <https://day.kyiv.ua/en/article/culture/petro-shelest>.

24 Viz ŠAPOVAL, Juri: *Petro Šelest*. Charkiv, Folio 2013, s. 64.

25 Blíže k tomu viz KASJANOV, Georgij: *Nezgodni: Ukrajinska inteligencija v rusi oporu 1960–1980-ch rokov*. Kyjiv, Klio 2019.

26 ŠELEST, P. Je.: ...da ně sudimy buděť, s. 385.

27 Dmytro Vasylyjovyč Pavlyčko (narozen 1929) pochází ze západní Ukrajiny, v letech 1945–1946 byl vězněn pro podezření z příslušnosti k UPA, po propuštění absolvoval filologii na Lvovské univerzitě a pracoval v ukrajinskojazyčném časopise *Žovteň* (Říjen), poté v kyjevském ústředí Svazu spisovatelů Ukrajiny. Koncem 80. let se stal jedním ze spoluzakladatelů Národního hnutí Ukrajiny Ruch, poté velvyslancem samostatné Ukrajiny v Polsku a na Slovensku.

28 *Tamtéž*, s. 297.

který „svým zmatečným konáním dovedl celou věc ke vstupu vojsk Varšavské smlouvy do Československa bez vědomí jeho vlády, což v důsledku znamenalo velké mezinárodní politické ztráty pro naši zemi a stranu“.²⁹ Zároveň mu ale zřejmě nebylo od samého počátku vojenské řešení vůbec cizí, když tvrdil, že „v případě krajní nouze bylo možné za Novotného vyslat pouze sovětská vojska na základě žádosti vedení země, což by nevyvolalo větší politický ohlas“.³⁰ Pro Petro Šelesta byla situace v Československu podle všeho od počátku jasná. Svůj předjarní pobyt v Praze (21.–25. února 1968) zhodnotil takto: „Kontrarevoluce nabírá v Československu na síle. Oslavy 20. výročí československé revoluce ... na první pohled probíhaly klidně, dokonce dělně. A. Dubček na slavnostním zasedání pronesl vcelku optimistický až nabubřelý projev. (...) Naivita A. Dubčeka spočívala v tom, že se neorientoval a nerozuměl veškerým politickým složitostem a souvislostem. Zatím nikdo otevřeně proti zákonům a pořádku nevystupoval. Ale tajně se činila 'plíživá kontrarevoluce'. Činily se skryté síly, které ovládly veškerá masmédia, nejružnější kluby a spolky. Probíhá velký útok proti KSČ, bezpečnostním orgánům, ekonomické politice země. Bylo cítit, že veškerý 'sled událostí' byl řízen zkušenou rukou CIA a rozvědnými orgány SRN. Bohužel, naše rozvědka byla chabě uchycena.“³¹

Příslušníci Státní bezpečnosti jako hlavní informační zdroj

Není zřejmé, zda tím měl Petro Šelest na mysli rozvědku celosvazovou, či I. správu Výboru státní bezpečnosti USSR, jejíž informace z Československa byly skutečně chabé, přestože využívala celé plejády zpravodajských prostředků. Kromě sledování československých občanů na území Ukrajiny kontrolovala poštovní styk s Československem a vytěžovala ukrajinské občany při cestách do Československa.

Primárním zdrojem informací, jež ukrajinská tajná policie získávala a zasílala Petro Šelestovi a dalším stranickým představitelům, však byli příslušníci československé Státní bezpečnosti, kteří s pražským jarem nesouhlasili a většinou se ho i báli. Těšili se však důvěře svých sovětských protějšků, kteří jejich zprávy nekriticky přijímali. Zprávy zasílané ukrajinskému politickému vedení většinou uvádějí, že se s příslušníky KGB scházeli z vlastní iniciativy. Naprostá většina z nich obsahuje kritiku ministra vnitra Josefa Pavla a československých sdělovacích prostředků, informace o útocích na zaměstnance bezpečnosti, varování před nárůstem vlivu „pravicových elementů“, sionismu a „protisovětské propagandy“. Jejich pisatelé mohli být motivováni do značné míry osobně, ať už strachem z postihu za vlastní činnost v padesátých letech, která začala být v Československu veřejně přetřásána, či obavami o svou další kariéru. Tak nespecifikovaní představitelé „československých orgánů Státní bezpečnosti“ na schůzce se svými protějšky 2. května v pohraniční stanici Čierná nad Tisou dokonce žádali, aby jim Sovětský svaz za „krajně těžkých

29 *Tamtéž*, s. 301.

30 *Tamtéž*.

31 *Tamtéž*, s. 294 n.

okolností“ poskytl na svém území útočiště.³² To nejenže nakonec nebylo potřeba – byť ještě 24. srpna sovětské politbyro přikázalo „ministerstvu obrany SSSR (s. Grečkov) a ministerstvu civilního letectví (s. Loginovovi), aby zajistili okamžitou přepravu rodin řídicích pracovníků ČSSR, jejichž bezpečnost je podle sdělení velvyslance SSSR v ČSSR ohrožena, do Sovětského svazu“³³ – ale většina z nich si po okupaci Československa vysloužila kariérní postup.

Pozornost ukrajinského Výboru státní bezpečnosti naopak pravděpodobně uškodila československému generálnímu konzulovi v Kyjevě Josefu Horákovi, který podle udání průvodčích z vlaku na trati Moskva–Praha Rjabova a Muravkina³⁴ 18. března 1968 v opilosti znevažoval výhru sovětských hokejistů na zimní olympiádě v Grenoblu a vyhrožoval, že v příštím roce Češi Sověty porazí.³⁵ Hned v další zprávě z 22. března již ukrajinská tajná policie Petro Šelesta informovala o dvou schůzkách svých zástupců s československými občany, které byly spíše netypické. Jedním byl náčelník Státní bezpečnosti ve Východoslovenském kraji Ján Majer,³⁶

32 Mimořádná zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 341/n ze dne 3. května 1968 (Dodatek ke zprávě č. 337/n ze dne 1. května 1968): Setkání příslušníků Státní bezpečnosti ČSSR a KGB při Radě ministrů USSR. In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/zpravy-kgb/0016.pdf>. Všechny překlady citací z těchto dokumentů v předkládaném článku pořídil jeho autor.

33 VONDROVÁ Jitka – NAVRÁTIL, Jaromír: *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970: Dokumenty ÚV KSSS 1966–1969*. (Prameny k dějinám československé krize 1967–1970, sv. IV/4.) Praha – Brno, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Doplněk 2011, s. 235, dokument 83 – Usnesení 97. schůze PB ÚV KSSS k bodu 50: O vyhovění žádosti sovětského velvyslance v ČSSR, Moskva, 24.8.1968.

34 Informační zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 162/n ze dne 1. března 1968: Chování generálního konzula ČSSR ve vlaku. In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/zpravy-kgb/0011.pdf>.

35 V březnu 1969 na mistrovství světa ve Stockholmu skutečně českoslovenští hokejisté sovětský tým porazili, a to hned dvakrát, byť nakonec SSSR získal zlato a ČSSR bronz. – Josef Horák (narozen 1923) absolvoval desetiletku v Moskvě, od září 1941 pracoval v elektrodílnách v Praze-Vršovicích, za války byl vězněn, poté vystudoval stranickou školu a od srpna 1952 pracoval v Krajském výboru KSČ v Pardubicích. Od 1. dubna 1960 byl vedoucím sekretariátu ministra zahraničních věcí, od července 1964 do konce října 1968 generálním konzulem v Kyjevě. K 28. února 1970 s ním ministerstvo zahraničí rozvázalo pracovní poměr dohodou, z níž byl vyškrtnut standardní odstavec o tom, že mu ministerstvo vyslovuje dík za dosavadní práci. (Zpracováno dle personálního spisu Josefa Horáka v Archivu Ministerstva zahraničí ČR.)

36 Ján Majer (narozen 1923), dělník, účastnil se Slovenského národního povstání, později bojoval v I. čs. armádním sboru. Od srpna 1946 člen KSČ, působil na různých pozicích ve Sboru národní bezpečnosti a Pohraniční stráž. V letech 1951–1953 byl náčelníkem Krajské správy Veřejné bezpečnosti v Banské Bystrici, 1954–1955 na studijním pobytu v SSSR, poté až do roku 1963 zástupce náčelníka Hlavní správy VB v Praze pro operativu, poté do května 1967 náčelník Krajské správy SNB v Košicích. V březnu 1968 byl v semináři pro vědecké pracovníky SNB, od 21. června 1968 náměstek ministra vnitra ČSSR. Od září 1968 první náměstek ministra vnitra ČSSR, od ledna 1969 státní tajemník na téměř ministerstvu. V květnu 1970 vyloučen z KSČ z důvodu „vážných politických chyb v srpnu 1968“ a propuštěn

Otevření Severokrymského kanálu v dubnu 1963. V popředí zleva první tajemník sovětských komunistů Nikita Chruščov, Petro Šelest a první náměstek předsedy Rady ministrů SSSR Alexej Kosygin (Courtesy Photo)

který podle přísně tajné zprávy pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR sám kontaktoval představitele KGB a 20. března během přátelské schůzky na hranicích „mnohokrát zdůrazňoval, že vedení KSČ se záměrně odhodlalo k široké diskusi nad existujícími problémy s cílem je identifikovat a překonat je“.³⁷ Informoval také o značném nárůstu opozice vůči prezidentovi Antonínu Novotnému po lednovém zasedání Ústředního výboru KSČ, neodvratném odchodu generála Bohumíra Lomského z funkce ministra obrany, připravovaných změnách v bezpečnostním aparátu, zrušení cenzury a federalizaci země. Opakovaně prý také zdůrazňoval, že nový první tajemník Ústředního výboru KSČ Alexander Dubček je velkým přítelem Sovětského svazu a podporuje rozšiřování vzájemné spolupráce ve všech oblastech. Druhým vytěžovaným československým občanem byl zástupce nejmenovaného zasilatelského podniku Martin Magdal, který na dvou schůzkách s představiteli KGB v Izmailu a Oděse uvedl, že se Sovětský svaz nemusí strachovat kvůli vztahům obou zemí a komunistických stran a o věrnost Československa socialismu. Svým partnerům také sdělil, že Antonín Novotný bude odstraněn z prezidentského úřadu a změny čekají i vedení ministerstva vnitra a generální prokuraturu v souvislosti s revizí

ze služebního poměru, po roce 1989 žádal neúspěšně o mimosoudní rehabilitaci. (Zpracováno dle personálního spisu Jána Majera uloženého v Archivu bezpečnostních složek.)

37 Zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 211/n ze dne 22. března 1968: Setkání příslušníků správy MV ČSSR a správy KGB Zakarpatské oblasti. In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/zpravy-kgb/0002.pdf>.

procesů z padesátých let. Obě schůzky vyhodnotili pracovníci ukrajinského KGB jako „uskutečněné na příkaz Prahy s cílem předat přes naše kanály příslušným místům informaci uklidňujícího charakteru“. Podle ručně psané poznámky „byl s oběma dokumenty soudruh Šelest seznámen“, ³⁸ Toto hodnocení zdrojů je v celém souboru dokumentů ojedinělé a všechny další informace o vývoji v Československu jsou spíše nahodilé a útržkovité.

Překvapivě málo zpráv první tajemník ukrajinských komunistů dostával o postojích ukrajinské menšiny na východě Slovenska. Devátého dubna jej pracovníci Výboru státní bezpečnosti informovali, že se v Prešově 11. března uskutečnilo rozšířené zasedání Ústředního výboru Kulturního svazu ukrajinských pracujících (*Kulturna spilka ukrajinskich trudaščich ČSSR*), který ve výzvě Ukrajincům-Rusinům v Československu apeluje na podporu požadavku, aby se ukrajinské menšině dostalo stejných práv a privilegií, kterým se těší Češi a Slováci, s cílem získání autonomie v rámci Československé socialistické republiky. Zpráva obsahuje i přepis této výzvy, otištěné v ukrajinskojazyčných novinách *Nove Žyttja* (Nový život). ³⁹ Ukrajinské minoritě se pak věnovala již pouze na jedné straně menší část zprávy o situaci ve Východoslovenském kraji z 30. května, podle níž se postavení ukrajinské menšiny „v důsledku tzv. demokratizace zhoršilo“ a její příslušníci se cítí být ohrožováni slovenským nacionalismem, takže „aby se vyhnuli diskriminaci, ukrajinské obyvatelstvo se raději hlásí ke Slovákům a aktivně se brání zavádění ukrajinského jazyka ve školách“. Činnost Kulturního svazu ukrajinských pracujících se přitom potýká s řadou překážek, což podle zprávy KGB „využívají ukrajinské nacionalistické elementy k aktivizaci své činnosti“. ⁴⁰

„Udržet socialismus je možné pouze za pomoci sovětského lidu“

Ján Majer se údajně z vlastní iniciativy sešel s představiteli ukrajinského Výboru státní bezpečnosti ještě 17. dubna a 13. května. Během první schůzky, na níž ho doprovázel podplukovník Koval, podle zprávy ještě tvrdil, že se po posledním zasedání Ústředního výboru KSČ události vyvíjejí pozitivně, „zmenšuje se počet nekontrolovaných vystoupení v rozhlase, televizi a v tisku a značně méně je demagogických projevů“, přičemž „současné události se nacházejí pod kontrolou ÚV KSČ“. ⁴¹ Zato

³⁸ *Tamtéž.*

³⁹ Informační zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 263/n ze dne 9. dubna 1968: Diskuse ukrajinské menšiny spojená s postavením Ukrajinců v Československu. In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/zpravy-kgb/0006.pdf>.

⁴⁰ Informační zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 480/n ze dne 30. května 1968: Přehledná informace o politické situaci ve Východoslovenském kraji ČSSR. In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/zpravy-kgb/0036.pdf>.

⁴¹ Informační zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 320/n ze dne 24. dubna 1968: Setkání příslušníků správy MV ČSSR a správy KGB Zakarpatské oblasti. In: Ústav

na druhé schůzce již hovořil o „aktivizaci protisocialistických sil, demagogických a anarchistických elementů“ a o sdělovacích prostředcích ovládaných pravicovou inteligencí, mezi níž mají vliv sionistické živly.⁴²

Několik zpráv obsahuje informace od velitele oddělení StB v Čierné nad Tisou kapitána Širokého a od zástupce náčelníka Státní bezpečnosti ve Východoslovenském kraji podplukovníka Gustava Tököliho (ve zprávách je zmiňován jako Tekeli).⁴³ Kapitán Široký údajně 13. května kromě jiného prohlásil, že „československý národ si je jist tím, že v případě ohrožení socialismu v jejich zemi mu sovětský lid a jeho armáda poskytnou náležitou ozbrojenou pomoc“.⁴⁴ Na další schůzce počátkem června kapitán Široký informoval své sovětské kolegy mimo jiné o „viditelné aktivizaci sudetských Němců“, jejich častých návštěvách bývalých domovů v československém pohraničí a také o množících se pobytech příslušníků americké armády v západních oblastech země. Na druhé straně si ale pochvaloval, že se „situace v orgánech Státní bezpečnosti viditelně zlepšuje. Orgány se vyčleňují ze systému MV [ministerstva vnitra] a organizují výbor pod vládou. V jeho čele stojí pracovník ÚV KSČ s. Šelkovič (sic), národností Slovák, účastník druhé světové války, partyzán⁴⁵ známý svojí objektivitou a principiálností“.⁴⁶

Presvědčení, že „udržet socialismus je možné v současných podmínkách pouze za pomoci sovětského lidu“, vyjádřil velitel IV. odboru Krajské správy StB v Košicích Ivan Haščák⁴⁷ v dopise z 21. května adresovaném zástupci předsedy ukrajinského

pro studium totalitních režimů [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/zpravy-kgb/0013.pdf>.

42 Informační zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 402/n ze dne 16. května 1968: Setkání příslušníků správy MV ČSSR Východoslovenského kraje a Správy KGB Zakarpatské oblasti. In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/zpravy-kgb/0025.pdf>.

43 Gustav Tököli (narozen 1929), k StB nastoupil roku 1949, v roce 1958 absolvoval roční vyšší školu při KGB v Moskvě, poté zástupce náčelníka Odboru železniční dopravy ministerstva vnitra Košice. Od roku 1964 zástupce náčelníka II. odboru Krajské správy StB v Košicích, v roce 1969 povýšen do funkce zástupce náčelníka košické krajské správy. V roce 1974 absolvoval tříměsíční kurz na Vysoké škole KGB v Moskvě, kvůli emigraci švagrové do USA byl ale téhož roku z funkce odvolán. (Zpracováno dle personálního spisu Gustava Tököliho uloženého v Archivu bezpečnostních složek.)

44 Informační zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 402/n ze dne 16. května 1968: Setkání příslušníků správy MV ČSSR Východoslovenského kraje a Správy KGB Zakarpatské oblasti. In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/zpravy-kgb/0025.pdf>.

45 Zřejmě se jedná o Viliama Šalgoviče, který byl v té době členem Ústřední kontrolní a revizní komise KSČ a udržoval úzké styky se sovětskými bezpečnostními orgány, partyzánem však nikdy nebyl.

46 Informační zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 522/n ze dne 12. června 1968: Setkání příslušníků správy MV ČSSR a správy KGB Zakarpatské oblasti. In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/zpravy-kgb/0046.pdf>.

47 Ján Haščák (narozen 1923, ukrajinské národnosti, pravoslavného vyznání), v roce 1949 nastoupil k StB, roku 1956 absolvoval roční kurz pro operativce v SSSR, poté zástupce náčelníka Krajské správy ministerstva vnitra v Košicích, v roce 1963 odvolaný ze zdravotních

Výboru státní bezpečnosti Trojakovi.⁴⁸ Náčelník nespécifikovaného odboru velitelství Státní bezpečnosti v hlavním městě Praze Jindřich Beneš (v sovětském dokumentu figuruje jako Beneš Jindra)⁴⁹ zaslal bývalému sovětskému poradci v bezpečnostních orgánech v Praze Sergeji Chlopkovovi v druhé polovině května dopis, v němž situaci v Československu charakterizoval dokonce jako „horší než před únorem 1948“.⁵⁰ V dalším dopise, předaném prostřednictvím průvodčího vlaku na trati Praha–Moskva Michala Gaburčáka, informoval nadporučík oddělení StB v Čierné nad Tisou Jozef Černický⁵¹ o demonstraci v Praze 18. května, jež podle něj vyzývala k „ukončení přátelství se Sovětským svazem, svržení vlády Dubčeka, Svobody a Černíka, vystoupení z Varšavské smlouvy“.⁵²

„Bez přímé pomoci ze strany Sovětského svazu si s nepřátelskými silami neporadí“

Nejvýše postavenými informátory ukrajinského Výboru státní bezpečnosti podle dostupných dokumentů byli náčelník Státní bezpečnosti ve Východoslovenském

důvodů. Do roku 1970 pak byl zástupcem náčelníka IV. odboru Krajské správy StB v Košicích, od roku 1973 náčelníkem košické krajské správy. V životopise psaném pro StB v roce 1972 uvedl, že ho v době pražského jara znepokojovala protisovětská vystoupení a že udržoval písemné styky s ukrajinskými funkcionáři. (Zpracováno dle personálního spisu Jána Haščáka uloženého v Archivu bezpečnostních složek.)

48 Informační zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 175 ze dne 28. května 1968: Informace ze Státní bezpečnosti ČSSR pro zástupce předsedy KGB při Radě ministrů USSR. In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/zpravy-kgb/0038.pdf>.

49 Jindřich Beneš (narozen 1926), za války partyzán na Třebíčsku, poté zaměstnán v SNB. V srpnu 1968 byl náčelníkem VI. odboru Krajské správy SNB Praha, po okupaci v sekretariátu náměstka ministra vnitra ČSSR. V roce 1984 odešel na vlastní žádost do důchodu. (Zpracováno dle personálního spisu Jindřicha Beneše uloženého v Archivu bezpečnostních složek.)

50 Informační zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 474/n ze dne 31. května 1968: Informace o situaci v Československu. In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/zpravy-kgb/0040.pdf>.

51 Jozef Černický (narozen 1933) nastoupil k StB v roce 1956 a působil v různých funkcích v Odboru železniční dopravy ministerstva vnitra. V roce 1970 byl povýšen na zástupce náčelníka oddělení StB Spišská Nová Ves, v srpnu 1979 odešel do invalidního důchodu. (Zpracováno dle personálního spisu Jozefa Černického uloženého v Archivu bezpečnostních složek.)

52 Informační zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 434/n ze dne 21. května 1968: Informace týkající se událostí v ČSSR. In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/zpravy-kgb/0031.pdf>.

kraji Ondrej Dovina⁵³ a jeho zástupce Ján Hanuliak⁵⁴ (z nejasných důvodů byl ale Dovina ukrajinskými příslušníky označován za zástupce náčelníka a Hanuliak za vedoucího oddělení). Ve „zvláštní zprávě“ ze 4. dubna byl Petro Šelest informován, že se s vedením KGB Zakarpatské oblasti sešli na vlastní žádost 1. dubna, poté co Dovina pobýval na služební cestě v Praze.⁵⁵ Podle šestistránkového dokumentu Dovina rozdělil aktéry událostí v Československu do tří skupin: do první (a největší) patřili lidé „bránící socialistické směřování ve vnitřní politice, přátelství a spolupráci se SSSR a dalšími socialistickými zeměmi“, druhá byla skupina „pravicových elementů, orientujících se na Západ, obnovení buržoazních pořádků v Československu“ a jako třetí označil skupinu „demagogických, deklasovaných a podobných nezodpovědných elementů, které nemají jasné politické názory“. Podle Doviny i Hanuliaka probíhal aktuálně boj KSČ s pravicovými silami, snažícími se zemi přeorientovat na nesocialistickou cestu. „Veškeré nástroje propagandy (noviny, rozhlas, televize) se ocitly v nekontrolovatelném užívání jejich šéfredaktorů. Proto dokonce i orgán ÚV KSČ Rudé právo zveřejňuje materiály, jejichž obsah protičechí linii ÚV KSČ,“ stěžovali si. Oba důstojníci Státní bezpečnosti dále kritizovali polský a maďarský tisk, že neobjektivně informuje o událostech v Československu, a podělili se s ukrajinskými kolegy o své další dojmy či dohady, jako že předsedou československé vlády nebude již Jozef Lenárt, že situaci mezi studenty uklidnil svými vystoupeními předseda Národního shromáždění Josef Smrkovský nebo že na hranici se Spolkovou republikou se koncentrují americká vojska. Mluvili také o národnostních problémech v Československu a poukázali na to, že Slováci nemají vždy rovnoprávné postavení s Čechy.

53 Ondrej Dovina (narozen 1925), v září 1948 vstoupil do SNB, v roce 1957 absolvoval kurz operativní práce v Moskvě, poté působil jako zástupce náčelníka Krajské správy StB v Košicích pro operativu. Od května 1966 do ledna 1969 náčelník Krajské správy StB v Košicích, od února 1969 do dubna 1974 náčelník Hlavní správy StB Slovenské socialistické republiky. Od července 1974 do dubna 1984 první náměstek náčelníka Hlavní správy (rozvědky) Federálního ministerstva vnitra, poté starší referent – specialista 1. oddělení organizačního a operačního odboru Správy SNB hlavního města Bratislavy a Západoslovenského kraje. Koncem července 1987 odešel do důchodu v hodnosti plukovníka. (Zpracováno dle personálního spisu Ondreje Doviny v Archivu bezpečnostních složek.)

54 Ján Hanuliak (1923–2000), v roce 1946 vstoupil do SNB, v 50. letech se zabýval v Košicích činnostmi tzv. východní emigrace (ukrajinské a ruské). V letech 1966–1969 zástupce a poté do roku 1970 náčelník Krajské správy StB v Košicích. Od roku 1970 náčelník IV. správy (správy sledování) Federálního ministerstva vnitra, od února 1971 náměstek a v letech 1973–1979 první náměstek federálního ministra vnitra. Poté do roku 1980 osobní konzultant ministra vnitra a do července 1982 představitel Federálního ministerstva vnitra v SSSR. (Zpracováno dle personálního spisu Jána Hanuliaka v Archivu bezpečnostních složek.)

55 Mimořádná zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 244/k ze dne 4. dubna 1968: Setkání příslušníků správy Státní bezpečnosti MV ČSSR a správy KGB Zakarpatské oblasti. In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/zpravy-kgb/0003.pdf>. Ve zprávě se místo křestních jmen obou důstojníků StB vyskytují jejich nesprávné iniciály – A. Dovina a I. Hanuliak.

Podplukovník Hanuliak v doprovodu svého podřízeného kapitána Sijky se s představiteli ukrajinské tajné bezpečnosti sešel znovu 17. května.⁵⁶ Poté co projednali aktuální otázky společných operací, informoval své protějšky o vnitropolitické situaci v Československu. Ta se podle jeho názoru poněkud zlepšila, když komunistická strana začala posilovat svou kontrolu nad nástroji propagandy. Vysvětloval, že proces takzvané demokratizace sice získal širokou podporu, avšak poté co se aktivizovaly pravicové elementy, Dubčekovo vedení zjistilo, že události nabírají nežádoucí spád. Nový ministr vnitra Josef Pavel podle něj nemůže vést svůj resort, jelikož trpí sklerózou. Zaměstnanci Státní bezpečnosti jsou jednotní v požadavku odhodlaněji bojovat s reakcí (a v tomto smyslu všechny správy StB zaslaly také dopisy vládě), příslušníci Veřejné bezpečnosti jsou ale nepevní a někteří přestoupili z KSČ do Československé strany socialistické. Hanuliak také seznámil své ukrajinské kolegy s varováním polské Bezpečnostní služby (*Służba Bezpieczeństwa*) před židovskou hrozbou, spočívající v tom, že vedoucí funkce v Československu se snaží obsadit Židé, jako například předseda Ústředního výboru Národní fronty František Kriegel (v dokumentu chybně uvedený jako Kreper). K tomu dodal svůj soud, že vinu na politickém procesu s bývalým generálním tajemníkem Ústředního výboru KSČ Rudolfem Slánským nesou další Židé, kteří tehdy byli ve vedení země, a nikoli orgány Státní bezpečnosti a sovětsští poradci, jak o tom píše československý tisk. Na současných událostech našel Hanuliak nakonec ten pozitivní rys, že je vidět na všechny nepřátele socialismu a Sovětského svazu.

V srpnu potom Ján Hanuliak předal kolegům z tajné služby Ukrajinské SSR výpis z rozkazu ministra vnitra ČSSR č. 39 „Některá opatření k provedení první etapy akčního programu čs. kontrarozvědky“, který byl dle záznamu na dokumentu postoupen centrále KGB v Moskvě.⁵⁷ Dalším materiálem, který prostřednictvím příslušníků Státní bezpečnosti získal Výbor státní bezpečnosti, byl manifest „Dva tisíce slov“, který 27. června, den po jeho zveřejnění, z vlastní iniciativy předal na urgentní schůzce náčelník Krajské správy StB v Košicích Ondrej Dovina. Text provolání přitom charakterizoval jako „antisocialistický, protistátní, nabádající ke kontrarevolučním činům“. Společně s kopií manifestu předal ukrajinským kolegům i jeho hodnocení, které tajemník Ústředního výboru KSČ Alois Indra zaslal z Prahy prvnímu tajemníkovi Východoslovenského krajského výboru KSS, a dodal, že „ujišťování vedení KSČ, že kontroluje hlavní politické procesy v zemi, neodpovídají skutečnosti“.⁵⁸ Dovina také zdůraznil, že „při zachování současného stavu ve vedení

56 Informační zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 419/n ze dne 19. května 1968: Schůzka příslušníků správy MV ČSSR Východoslovenského kraje a správy KGB Zakarpatské oblasti. In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/zpravy-kgb/0029.pdf>.

57 Informační zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 737/n ze dne 15. srpna 1968: Výpis z rozkazu ministra vnitra ČSSR „Některá opatření k provedení první etapy akčního programu čs. kontrarozvědky“. In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/zpravy-kgb/0182.pdf>.

58 V originálu podtrženo ručně při zpracování textu na ÚV KS USSR.

KSČ se může politická situace vážně vyhrotit (v září je sjezd KSČ), a pak bez přímé pomoci ze strany Sovětského svazu si s nepřátelskými silami neporadí“ (což bylo zvýrazněno dvojitou čarou na okraji stránky). I tato zpráva byla předána spolu s překladem „Dvou tisíc slov“ 1. července do Moskvy a seznámil se s ní Petro Šelest.⁵⁹

Co slyšeli sovětští občané v Československu

Zdrojem informací o dění v Československu byli i občané Sovětského svazu. Jejich „vytěžování“, minimálně pro účely informování ústředního výboru ukrajinských komunistů, ale bylo podle všeho spíše nárazovou záležitostí, jelikož tyto zprávy byly odeslány pouze čtyři a všechny spadají do května 1968. Situace v Československu ale Petro Šelesta znepokojovala stále více a na počátku června si poznamenal do svého deníku, že „jistá část mládeže, především studenti, a novináři se chabě orientují ve složité situaci v Československu, následkem čehož se setkáváme s nezdravými interpretacemi, jako například že společnost potřebuje ‘neomezenou demokracii’. A co je ‘neomezená demokracie’ – to málokdo ví, což nás přivede k plné anarchii.“⁶⁰

Krátce před tímto zápisem si Petro Šelest mohl ve zprávách tajné policie přečíst, že doktorand Kyjevské státní univerzity Vasilij Ljubčenko, který od roku 1967 studoval v Brně, během krátkého pobytu v Kyjevě hodnotil situaci v Československu jako nestabilní.⁶¹ Takzvaná svobodná diskuse se podle něj přelévá do nepřátelských až urážlivých výpadů proti Sovětskému svazu a komunistické straně. Představitelé inteligence si přejí na Sovětském svazu nezávislou vnitřní i zahraniční politiku. Existují skupiny studentů, kteří jsou přesvědčeni, že duch svobodné diskuse a demokratických reforem postupně pronikne i mezi studentstvo v Sovětském svazu. Vasilij Ljubčenko také sděloval, že nacionalistické elementy z Prešova se vyslovují pro navrácení Zakarpatské Ukrajiny Československu.

V souborné zprávě odeslané 16. května pracovníci ukrajinského Výboru státní bezpečnosti informovali, že „sovětští občané, kteří se v ČSSR nacházeli na služebních cestách, v rámci organizované turistiky nebo soukromě, živě komentují události, k nimž v zemi dochází“.⁶² Poněkud nesourodý text poté cituje bez jakýchkoli souvislostí a podrobností často neidentifikované sovětské občany, kteří prý například

59 Informační zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 603/n ze dne 1. července 1968: Setkání příslušníků správy Ministerstva vnitra ČSSR a správy KGB Zakarpatské oblasti. In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/zpravy-kgb/0106.pdf>.

60 ŠELEST, P. Je.: ...*da ne sudimy budetě*, s. 316 (viz pozn. 6).

61 Informační zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 401/n ze dne 15. května 1968: Příběh studenta Kyjevské státní univerzity, který v roce 1967 odešel studovat do Československa. In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/zpravy-kgb/0024.pdf>.

62 Informační zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 403/n ze dne 16. května 1968: Diskuse obyvatel SSSR, kteří navštívili Československo, o událostech v ČSSR. In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/zpravy-kgb/0018.pdf>.

tvrdili, že se v Československu mluví o vydání prací sovětských disidentů Julije Markoviče Daniela a Andreje Donatoviče Siňavského nebo že se šíří hlasy požadující rehabilitaci Jozefa Tisa a Tomáše Garrigua Masaryka, na jehož hrobě se objevují čerstvé květiny, popřípadě že z domů mizí sovětské vlajky a personál v restauracích odmítá mluvit rusky, byť antisovětské nálady necharakterizují veškeré obyvatelstvo. V další zprávě, odeslané hned následující den, je tato změť doplněna informací o rozkladu v Československé lidové armádě v důsledku procesu demokratizace, kterou jistému sovětskému občanovi na dovolené údajně sdělil major letectva ve výslužbě a obchodní ředitel firmy Aero Ladislav Prais. Elaborát reprodukuje hlasy ještě dalších sovětských občanů, že se v Plzni uskutečnila demonstrace studentů s hesly „Pryč s Rusy!“, že představitelé buržoazie pronikli do československé vlády i vedení odborů nebo že západoněmečtí turisté zaplavili Prahu a rozšiřují propagandu o obsazení Sudet americkou armádou.⁶³

Konzistentnější je zpráva z 3. června o setkání jednoho z umělců Státního tanečního souboru USSR s bývalým učitelem a stranickým funkcionářem Ladislavem Patou, vedoucím turistického kempu u Chomutova, který prý řekl, že „stávající představitelé strany a vlády nejsou schopni stabilizovat situaci v zemi a nemají mezi lidmi autoritu“.⁶⁴ Pracovníci ukrajinské tajné služby informovali stranické vedení v Kyjevě také o vyslání svého operativce jako „kontrarozvědné ochrany“ skupiny turistů z Doněcka, kteří hodlali v červnu 1968 navštívit Dny Ukrajiny v Československu, zpráva z této cesty však není k dispozici. Informace z průběhu ukrajinského festivalu ale Petro Šelest měl a využil je ve svém konfrontačním vystoupení na setkání s československou stranickou delegací v Čierné nad Tisou koncem července, kde „kriticky poukázal na to, že ze strany nepřátelských nacionalistických a šovinistických živlů došlo k jistým provokacím. Stěžoval si též, že ukrajinským umělcům nebyla dána možnost bezprostředního styku s čs. pracujícími.“⁶⁵

Co psali českoslovenští občané na Ukrajinu

Od začátku dubna 1968 ukrajinská státní bezpečnost sledovala i korespondenci z Československa. Ve zvláštní zprávě z 9. dubna, postoupené i do moskevského

63 Informační zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 413/n ze dne 16. května 1968: Sdělení sovětských občanů, kteří navštívili Československo, na probíhající události v ČSSR. In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/zpravy-kgb/0027.pdf>.

64 Informační zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 482/n ze dne 3. června 1968: Informace o událostech v Československu. In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/zpravy-kgb/0037.pdf>.

65 VONDROVÁ, Jitka – NAVRÁTIL, Jaromír (ed.): *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970: Červenec–srpen 1968*. (Prameny k dějinám československé krize 1967–1970, sv. IV/2.) Praha – Brno, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Doplněk 1996, s. 130, dokument 121.14 – Záznam vystoupení P. Šelesta na čtvrtém zasedání, Čierna nad Tisou, 30.7.1968, pozn. b.

ústředí KGB, byl Petro Šelest informován o obsahu několika (bohužel nedatovaných) dopisů. Pisatelka L. Kuliková z Bratislavy tak své známé do Kyjeva psala o zrušení cenzury, rehabilitacích a připravované federalizaci země. Jurij (patrně spíš Juraj) Chára z Prahy se pak nejmenovaně středoškolačce z Oděsy údajně svěřil s tím, že všichni chtějí svobodné a socialistické Československo, a žádal ji, aby všem spolužákům opakovala, že „pokud vaše vojska přijdou do Československa, řada studentů a já první budou bojovat v partyzánských oddílech proti všem, kdo by chtěl zničit naši svobodu“.⁶⁶ V citacích z dalších pěti dopisů se opakují slova „revoluce“ a „převrat“. Blíže neurčená žena podle zprávy psala své příbuzné do Doněcka, že „v současnosti u nás probíhá politický převrat. Několika ministrům a prezidentu republiky vyjádřili nedůvěru. Všude probíhají mítinky, někdy i do dvou ráno nebo i déle. Přikláníme se k Západu, tj. k Americe, Anglii, Francii, SRN a dalším, spíš než k Sovětskému svazu. Zatím ne ze strany vlády, ale studentů, inteligence a řady pracujících. Brzy budou volby do městských a krajských rad a do parlamentu.“⁶⁷ Myslím, že Komunistická strana ČSSR prohraje.⁶⁸ Jen o dva dny později pracovníci ukrajinské tajné policie referovali o dalších pěti dopisech z Československa, v nichž se

Jeden z dokumentů ukrajinského Výboru státní bezpečnosti k situaci v Československu, které dostával Petro Šelest na jaře a v létě 1968 na svůj stůl (repro Archiv Bezpečnostní služby Ukrajiny, Kyjev)

66 Mimořádná zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 261/n ze dne 9. dubna 1968: Zjištění o tom, jak občané ČSSR hodnotí a komentují probíhající události. In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/zpravy-kgb/0004.pdf>.

67 Volby do nižších zastupitelských orgánů (národních výborů všech stupňů) byly plánovány na květen 1968, volby do Národního shromáždění a Slovenské národní rady se měly konat v listopadu téhož roku. Nakonec však byly v důsledku probíhajících politických událostí odloženy až do listopadu 1971.

68 *Tamtéž*.

prý opakovaly motivy převratu, revoluce a zrušení cenzury, a navíc se v nich psalo o podpoře navázání diplomatických styků s Izraelem.⁶⁹

Prvního května postoupili příslušníci ukrajinské tajné bezpečnosti politickému vedení v Kyjevě texty dvou dopisů z Československa adresovaných na Zakarpátí. První z nich (psaný ukrajinsky) upozorňoval na rizika zrušení cenzury, aktivizaci řeckokatolické církve, „nejasnou“ situaci po zveřejnění „Akčního programu KSČ“ a na rehabilitace, do nichž prý měli být zařazeni i lidé, kteří „aktivně pomáhali fašistům“.⁷⁰ Druhý dopis chválil Leonida Brežněva za to, že nepodpořil bývalého nejvyššího představitele strany a státu Antonína Novotného, a kladně hodnotil, že „byla obnovena svoboda a opět se zavádějí základní principy československé demokracie“.⁷¹ Zvláštní zpráva ukrajinské KGB z 10. května citovala z dopisu zaslaného z Prešova na Volyň, v němž si pisatel A. Šlepecký stěžoval, že „pokrok a demokracie často přerůstají do avanturismu a anarchie. (...) Nikdy nesmíme zapomenout, že naši zemi osvobodila hrdinná Rudá armáda a stovky tisíc jejích synů spí věčným spánkem v naší zemi. (...) Pokud by se opravdu změnilo směřování, pak bude skutečná občanská válka. Nebudeme mít jinou možnost než přejít Karpaty.“⁷²

Další informace o dopisech z Československa pocházejí až z konce července. Nejprve 24. července zaslali pracovníci ukrajinského Výboru státní bezpečnosti svému politickému vedení plný text rusky psaného dopisu devadesáti osmi zaměstnanců projektové a konstrukční kanceláře Vítkovických železáren v Ostravě pracujícím sléváren Azovstal ve Ždanově (dnes Mariupol), jehož pisatelé vyvraceli dezinformace sovětského tisku o situaci v Československu a ujišťovali o své oddanosti socialismu a přátelství se Sovětským svazem.⁷³ O den později stejnou cestou putoval dopis Jana Krále z Valašského Meziříčí adresovaný A. Šilinovi do Kyjeva, jehož pisatel naopak kritizoval české novináře i signatáře manifestu „Dva tisíce slov“ a vyjadřoval obavy, aby „reakční síly neudělaly to, co udělaly v Maďarsku“ v roce 1956.⁷⁴ A 26. července jej následoval konfiskovaný dopis středoškoláka Václava Mikulky z Jaro-

69 Informační zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 278/n ze dne 11. dubna 1968: Reakce občanů ČSSR na probíhající události v zemi. In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/zpravy-kgb/0007.pdf>.

70 Informační zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 338/n ze dne 1. května 1968: Dopisy občanů Československa na Ukrajinu. In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/zpravy-kgb/0019.pdf>.

71 Tamtéž.

72 *Arhiv Služby bezpeky Ukrajinu*, Kyjev (ASBU), fond (f.) 16, opis (signatura – sign.) 1, sprava (složka – sl.) 972, dokument (dok.) 15, mimořádná zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 371/n z 10.5.1968.

73 Informační zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR ze dne 24. července 1968: Otevřený dopis dělníků z ČSSR adresovaný závodu „Azovstal“. In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/zpravy-kgb/0172.pdf>.

74 ASBU, f. 16, sign. 1, sl. 974, dok. 234, mimořádná zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 669/n z 25.7.1968.

šova v okrese Uherské Hradiště zaslaný Elle Grasové do Ivano-Frankovska (Ivano-Frankivsk), který se svěřoval, že po přečtení článků v sovětské *Pravdě*, *Litěraturné gazeti* a *Izvestijích* „se mi chtělo plakat, když jsem viděl, jak oklamávají lidi“.⁷⁵

Co si mysleli ukrajinští občané o Československu

Většina zpráv tajné policie z území Ukrajinské sovětské socialistické republiky v období pražského jara se snažila přibližovat nálady a postoje vlastního obyvatelstva, přinášely ale i poznatky získané ze sledování československých občanů. Hlášení o názorech ukrajinských obyvatel mají zpravidla stejnou strukturu, kdy se v úvodu konstatuje, že většina občanů hodnotí tu či onu událost v souladu s postojem stranických představitelů, avšak vyskytují se mezi nimi negativní výjimky. Ty jsou poté popsány, s uvedením jmen a profesí dotyčných osob. Výběr a vyznění citací „mínění lidu“, s nimiž bylo posléze konfrontováno ukrajinské politické vedení, budí zdání účelovosti až snahy o manipulaci. Zprávy neobsahují žádné analýzy událostí a předkládaných informací ani závěry či predikce dalšího vývoje.

Ve „zvláštní informaci“ z 18. dubna 1968 tak byl Petro Šelest seznámen s „poznatky k reakci obyvatel republiky na usnesení dubnového pléna ÚV KSSS ‘O aktuálních problémech mezinárodní situace a boji KSSS za jednotu světového komunistického hnutí‘“. Usnesení bylo podle dokumentu „přijato souhlasně. Zároveň se ale vyskytují nezdravé názory na podstatu práce pléna ÚV a schváleného usnesení.“ Pisatelé zprávy pak citují hodnocení „židovského nacionalisty z Černovců“, ženy v domácnosti ze stejného města, docenta poltavského stavebního ústavu (člena komunistické strany), laboranta luganského strojínského ústavu a skupiny hasičů nábytkářského koncernu z Čerkas, podle nichž bylo zasedání ústředního výboru svoláno kvůli „antisovětským vystoupením v ČSSR a PLR. V socialistickém táboře, tvrdili někteří z nich, je všeobecný nepořádek a plénum s tím těžko něco udělá.“ Zmíněný laborant z Luganska (Luhansk) Oleg Kuraš údajně kolegům sdělil, že „Kuba a Jugoslávie opustily socialistický tábor proto, že v SSSR není vše v pořádku. Proto se snaží budovat socialismus svůj – národní... Události v Československu a Polsku bylo možné očekávat dávno, jelikož nikdo z nich nás nemá rád a [oni] vidí, jak to u nás vypadá, a proto nechtějí, aby to u nich vypadalo stejně.“⁷⁶ O ohlasech na dubnové zasedání Ústředního výboru KSSS zaslali pracovníci ukrajinské tajné bezpečnosti o několik dnů později ještě další zprávu. Opět v ní reprodukuje několik „pozitivních“ názorů, opakovaně vychvalujících obsah vystoupení Petro Šelesta na zasedání – včetně jeho kritiky vývoje v Československu, za nímž spatřoval mimo jiné sionisty a židovské nacionalisty – a vedle nich stavějí do kontrastu šestici hla-

75 Informační zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 680/n ze dne 26. července 1968: Kopie konfiskovaného dopisu z ČSSR. In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/zpravy-kgb/0174.pdf>.

76 ASBU, f. 16, sign. 1, sl. 971, dok. 177, mimořádná zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 295/n z 18.4.1968.

sů, které měly reprezentovat „výjimečné případy negativního“ vztahu k usnesení sovětského vedení.⁷⁷

Tajná policie hlásila ukrajinskému vedení i to, že kyjevské dětské divadlo uvedlo hru *Čertův mlýn*, jež „vyvolala různé komentáře jisté části tvůrčí inteligence“. Podle jednoho hlavní hrdina symbolizoval Ukrajinu, druhý se pak domníval, že dialog Belzebuba s jeho pomocníkem zobrazoval rozhovor Antonína Novotného s Alexandrem Dubčekem – pomocník navrhoval Belzebubovi useknout čertům rohy a ocas, protože překážejí v práci, a samotné peklo přejmenovat.⁷⁸

V polovině dubna zpracoval ukrajinský Výbor státní bezpečnosti zvláštní zprávu se zaměřením na Zakarpatskou Ukrajinu, podle níž „většina obyvatelstva Zakarpatské oblasti správně hodnotí situaci v ČSSR a vyjadřuje naději na její normalizaci v nejbližší době“. Uvádí se v ní osm citací zaznamenaných názorů, z nichž tři kritizovaly vystoupení Alexandra Dubčeka na posledním zasedání Ústředního výboru KSČ. Zpráva také tvrdí, že události v Československu jsou projevem antagonismu mezi Slováky a Čechy, a varuje, že někteří obyvatelé Zakarpátí schvalují protivládní vystoupení v zemi. Na podporu tohoto tvrzení cituje zaměstnance užhorodského strojírenského závodu Golovaťuka, který prý prohlásil, že „v ČSSR dělají správně, že vyhánějí své bývalé vládcy. Naše by bylo také třeba rozehnat a jmenovat nové.“ Další citované ohlasy například poměřovaly směřování Československa maďarskými událostmi v roce 1956 nebo spekovaly o změně západní ukrajinské hranice. Jistý šofér mukačevského lesního závodu tak prý prohlásil, že „řada poslanců československého parlamentu a další činitelé se zabývají otázkou, jak vrátit Československu Zakarpátí. Nová vláda upevní svou moc a poté se objeví otázka Zakarpátí...“⁷⁹

V podobném duchu se neslo i dalších šest zpráv, z nichž čtyři byly vypracovány v květnu 1968 v souvislosti s povoláváním do armády a odjezdem vybraných sovětských jednotek na cvičení do Polska a Československa. Opět se v nich objevuje řada údajně citovaných výroků, které nejsou nijak analyticky zhodnoceny, ale pouze občas opatřeny paušalizujícími komentáři typu: „Uniaté a antisovětské elementy schvalují události, k nimž dochází v Československu.“⁸⁰ Opakují se také stereotypy západoněmecké hrozby a eventuálního vojenského zásahu v Československu s cílem zabránit rozpadu socialistického tábora. Dělník lvovského závodu na výrobu televizních přijímačů Fjodorov tak prý prohlásil, že povolávání do armády „je věcí nutnou, jelikož je třeba průběžně posilovat obranyschopnost našeho státu. Tím spíše, že situace v Československu je nejasná. Sousedí ale se SRN a může se

77 *Tamtéž*, dok. 266, informační zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 314/n z 27.4.1968.

78 *Tamtéž*, dok. 176, mimořádná zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 293/n z 18.4.1968.

79 *Tamtéž*, dok. 153, mimořádná zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 286/n z 16.4.1968.

80 Mimořádná zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 378/n ze dne 11. května 1968: Informace o reakci obyvatelstva na probíhající cvičení vojsk a mezinárodní události. In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/zpravy-kgb/0034.pdf>.

Nejvyšší představitelé ukrajinských, československých a východoněmeckých komunistů v únoru 1968 v Praze. Zleva Petro Šelest, Alexander Dubček a Walter Ulbricht (foto AP)

lehce stát její kořistí. Povolávání není bezdůvodné, jak z hlediska vojenského, tak i z hlediska posilování mezinárodní pozice Sovětského svazu.⁸¹ Ve stejné zprávě se píše, že jistý Palaščuk, souzený dříve za nacionalismus, se naopak mezi svými známými nechal slyšet, že „Češi jsou frajeři“, že si vydobyli skutečnou svobodu a Moskva je již nebude moci ovládat jako dřív. Z předpokladu, že „ČSSR a Kuba se jednou provždy rozešly s Ruskem“, usuzoval na budoucí „dominový efekt“: „To je výborné, nejdříve budou odpadat socialistické země a v budoucnu si i ukrajinský národ vezme z Čechů příklad a řekne: pro Ukrajinu nastal čas být nezávislou. To se určitě stane.“⁸²

S přihlédnutím k podobným zprávám, ale i na základě vlastních zkušeností, Petro Šelest v polovině června informoval Leonida Brežněva o „svých dojmech, o náladě lidí v západních oblastech“ Ukrajiny, kde zrovna pobýval: „Lidé zde ostřeji pociťují znepokojivé události v Československu, dostávají více informací skrze přímé kontakty s obyvateli pohraničních oblastí. Proto mají skutečnější a realističtější hodnocení všech událostí, k nimž dochází v Československu,“ zapsal si k tomu Šelest do deníku.⁸³

81 ASBU, f. 16, sign. 1, sl. 972, dok. 16, mimořádná zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 286/n z 10.5.1968.

82 *Tamtéž.*

83 ŠELEST, P. Je.: ...da ně sudimy buděťě, s. 319 (viz pozn. 6).

Další zpráva ukrajinského Výboru státní bezpečnosti z konce července obsahuje jeden z nemnoha pokusů vyvodit z poznatků „v terénu“ nějaké obecnější závěry. Tvrdí se v ní, že „analýza materiálů o reakcích obyvatelstva republiky na události v ČSSR svědčí o tom, že zdrcující většina občanů schvaluje a plně podporuje politiku strany a sovětské vlády. Představitelé pracujících, zemědělců, pracující inteligence ve svých projevech a hodnoceních stávající situace v ČSSR zdůrazňují, že neexistence tvrdé stranické linie, kosmopolitismus, pochlebování buržoaznímu způsobu života a ‘příliš krátká paměť – zapomněli na válku’ mají za následek ohrožení socialismu v Československu. Ve srovnání s předcházejícími měsíci, zejména do pléna ÚV KSČ,⁸⁴ se zájem o události v Československu o něco snížil. (...) Zdůrazňuje se, že vše je inspirováno a probíhá pod vedením Spojených států a SRN.“⁸⁵ Stejný dokument obsahoval obligátní informace typu, že československý občan Moškovič, profesí advokát, v blíže neurčeném rozhovoru se sovětským občanem prohlásil, že „je cítit vliv západních zemí, v čemž má velký význam volný přístup do ČSSR přes západní hranice“, nebo že zaměstnanci papírny z Rožňavy během červnové návštěvy Ukrajiny uvedli, že „sní o tom, že sovětská vojska zůstanou v ČSSR“.⁸⁶

Před schůzkou v Čierné nad Tisou si ve svodce ukrajinského Výboru státní bezpečnosti z 26. července Petro Šelest přečetl, že na poště v Dněpropetrovsku byla zabavena anonymní pohlednice adresovaná předsednictvu Ústředního výboru KSČ a Alexandru Dubčekovi s následujícím textem: „Drahý s. Dubčeku, pracující a inteligence SSSR podporují vás i předsednictvo ÚV KSČ v den zveřejnění zločinného prohlášení kremelských darebáků,⁸⁷ kteří prodali věc socialismu již před desítkami let. Tihle ničemové, jako Suslov a Brežněv, se jen bojí, aby na jejich privilegia nešáhla zdravá ruka dělnické kritiky. Sám to víte dobře. Přeji vám úspěch, soudruzi. Petrov, horník.“⁸⁸

84 Je těžké určit, které zasedání ÚV KSČ zde bylo míněno. Nejdůležitější bylo zřejmě zasedání na přelomu března a dubna, na kterém byl přijat „Akční program KSČ“ a provedeny personální změny v předsednictvu ÚV KSČ. Zasedání na přelomu května a června mj. rozhodlo o tom, že se v září bude konat mimořádný 14. sjezd KSČ. Poslední zasedání ústředního výboru před datací zprávy se konalo 8. července v reakci na kritický dopis vedení komunistických stran SSSR, Bulharska, Maďarska, NDR a Polska adresovaný předsednictvu ÚV KSČ.

85 Informační zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 649/n ze dne 17. července 1968: Reakce obyvatel republiky na události v Československu. In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/zpravy-kgb/0170.pdf>.

86 *Tamtéž*.

87 Zřejmě se jednalo o tzv. varšavský dopis ze 14. července 1968, adresovaný Ústřednímu výboru KSČ, v němž nejvyšší straničtí představitelé pěti zemí Varšavské smlouvy (SSSR, Bulharska, Maďarska, NDR a Polska) kritizovali československé vedení za ztrátu kontroly nad situací a ultimativně žádali kroky k nápravě a potlačení „pravicových sil“.

88 ASBU, f. 16, sign. 1, sl. 9724, dok. 278, informační zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 677/n z 26.7.1968.

Strach z rehabilitací

Ve způsobu, jakým Výbor státní bezpečnosti USSR informoval Petro Šelesta o dění v Československu před srpnem 1968, není možné si nevšimnout nejen zaujatosti proti pražskému jaru a jeho představitelům, ale i nahodilosti zpracovávaných témat. Systematičtější zájem se dá vysledovat pouze v případě rehabilitací bývalých politických vězňů v Československu. Nejprve koncem května náčelník pohraničnicků bratislavského letiště Jan Minařík sdělil operativci KGB, že „někteří z nich obsadili vedoucí místa ve vládě a straně. Po celé zemi byly založeny komise, které šetří otázky porušování zákonnosti různými funkcionáři.“ Dosti zmatená zpráva obsahuje také informaci o požadavku pracujících Plzně na obnovu pomníku bývalého prezidenta Masaryka a hodnocení událostí v Československu jako kontrarevoluce z pohledu člena Komunistické strany Rakouska a majitele obchodu ve Vídni jménem Max Lenderle.⁸⁹

Koncem července se zpráva ukrajinské tajné bezpečnosti věnovala speciálně Klubu 231, který se ustavil na jaře 1968, jeho „cílům a nepřátelské činnosti“. Podle jejích informací se někteří bývalí političtí vězni vyslovují pro násilné svržení současného politického zřízení a obnovení „masarykovského demokratismu“. Klub 231 se těší podpoře samotného ministra vnitra a atmosféru odporu proti politice KSČ přitom posiluje tisk, rádio i televize.⁹⁰ Poslední zpráva věnovaná K 231 byla překladem šestnáctistránkového materiálu poskytnutého příslušníky československého ministerstva vnitra a mimo jiné se v ní tvrdilo, že vedení K 231 tvoří z většiny bývalí agenti americké zpravodajské služby.⁹¹ Byla odeslána 19. srpna a podle záznamu se s ní Petro Šelest seznámil 20. srpna, kdy již začala okupace Československa.

„Přejít od nekonečných rozhovorů ke konkrétním činům“

Bohužel nevíme, nakolik podstatný vliv měly materiály ukrajinského Výboru státní bezpečnosti na závěry, jež si v létě 1968 učinil první tajemník ukrajinské komunistické strany. Každopádně si Petro Šelest již před polovinou června zapsal do deníku: „Na základě předkládaných materiálů, informací, dopisů, zpráv ze zahraničí

89 Informační zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 437/n ze dne 21. května 1968: Informace o událostech v Československu a rehabilitaci politických vězňů. In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/zpravy-kgb/0032.pdf>.

90 Informační zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 688/n ze dne 29. července 1968: O nepřátelské činnosti členů tzv. klubu „K-231“ v ČSSR. In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/zpravy-kgb/0181.pdf>.

91 Zpráva pro Ústřední výbor Komunistické strany USSR č. 741/n ze dne 19. srpna 1968: Nepřátelské aktivity takzvaného klubu „K-231“ v ČSSR. In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/srpen1968/zpravy-kgb/0082.pdf>.

a vlastní analýzy docházím k závěru, že v Československu nazrává neodvratná politická katastrofa.⁹² Jeho kontakty s ukrajinskou tajnou službou ale byly intenzivní a zajišťovala i jeho spojení se „zdravými silami“ v Československu. Její velitel Vitalij Fedotovič (Fedotovyč) Nikitčenko⁹³ a vedoucí tajemník komunistické strany v Zakarpatské oblasti Jurij Vasiljevič Ilnickij (Jurij Vasylovych Ilnyckij) mu již na konci března předali vzkaz tajemníka Ústředního výboru KSČ Vasilja Biľaka a vedoucího tajemníka Východoslovenského krajského výboru KSS Jána Koscelanského⁹⁴ s žádostí o schůzku v Užhorodě, jejíž uskutečnění podle Šelestových vzpomínek Brežněv neschválil.⁹⁵ K setkání došlo až ve dnech 24. a 25. května a Biľak (sám rusínského původu) v jeho průběhu Šelestovi vylíčil Dubčekovu neschopnost a neochotu zabývat se „pravicovými elementy“ v komunistické straně a státě, jejichž výhružky fyzickou likvidací podle něj dohnaly k sebevraždě řadu stranických funkcionářů a pracovníků Státní bezpečnosti.⁹⁶

S Vasilem Biľakem se za asistence KGB sešel Petro Šelest opět v noci z 20. na 21. července v Maďarsku na břehu Balatonu. Zapsal si jeho slova o „šoku, strachu, a dokonce panice po zveřejnění dopisu pěti stran zemí Varšavské smlouvy“,⁹⁷ načež ho sám vyzval: „Potřebujeme od vás dopis, v němž by byla vylíčena vaše žádost o pomoc. Zaručujeme, že dopis nebude zveřejněn, ani jeho autoři.“ Budoucí vrcholný protagonista „normalizace“ prý odpověděl: „Pokud nám nestačí síly, obrátíme se na vás s žádostí o pomoc.“⁹⁸

Z pozice prvního muže komunistické Ukrajiny se Šelest podílel na organizačních přípravách cesty sovětské delegace na setkání v Čierné nad Tisou ve dnech 29. července až 1. srpna 1968, včetně zajištění jejího pobytu v železničních vagonech na sovětské straně hranice, kam se uchýlovali na noc i v přestávkách mezi jednáním.

92 ŠELEST, P. Je.: ...*da ně sudimy buděť*, s. 318.

93 Generálplukovník Vitalij Fedotovič Nikitčenko (1908–1992) byl předsedou Výboru státní bezpečnosti USSR v letech 1954–1970 a poté do roku 1974 velitelem Vysoké školy KGB SSSR v Moskvě, na níž pak vyučoval do svého odchodu do důchodu v roce 1978. (Viz LYSJUK, Jurij – ČYŚNIKOV, Volodymyr: Kerivnyky orhaniv deržavnoji bezpeky raďanskoji Ukrajiny (1953–1991). In: Služba bezpeky Ukrajiny [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://web.archive.org/web/20071212210416/http://www.sbu.gov.ua/sbu/doccatalog/document?id=39284>.)

94 Ján Koscelanský (1926–2010) byl v době pražského jara vedoucím tajemníkem Východoslovenského KV KSS, od roku 1966 členem ÚV KSS a ÚV KSČ, v letech 1966–1968 poslancem Národního shromáždění, poté poslancem Sněmovny lidu Federálního shromáždění. V roce 1971 se však ocitl na „Seznamu osob doporučených k zařazení do jednotné centrální evidence představitelů a exponentů pravice“, který schválil ÚV KSČ. (Viz Funkcionári KSČ a KSS. In: Ústav pamäti národa [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: <https://www.upn.gov.sk/projekty/funkcionari-ksc-kss/vysledky-vyhľadavania/?priezvisko=Koscelansk%C3%BD>; Seznam osob doporučených k zařazení do jednotné centrální evidence představitelů a exponentů pravice ústředním výborem KSČ. In: Totalita.cz [online]. [Cit. 2019.11.01.] Dostupné z: http://www.totalita.cz/seznamy/exp_prav_smernice_seznam_01.pdf.)

95 ŠELEST, P. Je.: ...*da ně sudimy buděť*, s. 307.

96 *Tamtéž*, s. 310–313.

97 Opět je řeč o tzv. varšavském dopisu (viz pozn. 87).

98 *Tamtéž*, s. 348–350.

Podle svých vzpomínek si o konkrétních opatřeních, včetně zajištění „sanitárních podmínek, ochrany a stravování“, telefonoval 25. července s předsedou celosvazového Výboru státní bezpečnosti Jurijem Andropovem, jemuž přitom sdělil své mínění, že „je třeba přejít od nekonečných rozhovorů ke konkrétním činům“.⁹⁹ Ještě před začátkem jednání si na základě studia „pošty“ zapsal, že „situace v Československu je stále složitější a nebezpečnější, je třeba přijmout rozhodnější opatření, jinak bude pozdě, může se prolít spousta krve a první, pro koho to bude znamenat velké náklady včetně politických, budeme my“.¹⁰⁰

Ve svém ostrém proslovu v Čierné nad Tisou 30. července, jímž vyprovokoval Alexandra Dubčeka k odchodu ze sálu a následnému protestu proti jeho tónu i obsahu, si Šelest stěžoval na negativní působení československých médií na ukrajinskou společnost: „Vaše televizní přenosy, vaše rozhlasové pořady, distribuování vašich novin a časopisů do našich oblastí, které leží nejbližší k vám, vyvolávají u našeho lidu otázky, které jsou plné rozpaků.“¹⁰¹ Konkrétně uvedl zaslání „tisíců, desítek tisíc“ výtisků provolání „Dva tisíce slov“ na Ukrajinu a dále dokládal, že KSČ nemá věci pod kontrolou, když umožňuje sbírat podpisy československých občanů proti „varšavskému dopisu“ pěti stran zemí Varšavské smlouvy. Znepokojeně hovořil také o údajných požadavcích na revizi hranic a navrácení Podkarpatské Rusi.¹⁰²

Hlavní událostí následné schůzky vrcholných představitelů komunistických stran šesti zemí sovětského bloku v Bratislavě 3. srpna bylo pro Petro Šelesta tajné setkání s Vasilem Biľakem, které netrpělivě očekával. Došlo při něm k předání proslulého „zvacího dopisu“ a Šelestův záznam v deníku potvrzuje známý průběh této události: „Večer jsem se nakonec sešel s Biľakem a smluvili jsme se, že ve 20:00 zajde na veřejný záchodek, kde se ve stejný čas objevím i já a on mi prostřednictvím našeho příslušníka KGB Savčenko předá dopis. Tak se i stalo. Setkali jsme se ‘náhodně’ na záchodcích a Savčenko mně nepozorovaně, z ruky do ruky předal obálku, v níž byl dlouho očekávaný dopis.“¹⁰³

Zápis v deníku z 16. srpna, když už byly přípravy na invazi v plném proudu, pak nabízí Šelestovo zdůvodnění tohoto fatálního rozhodnutí: „Českoslovenští vedoucí představitelé vůbec nekontrolovali situaci v zemi ani straně. Bratislavské prohlášení pěti stran se neplní, pravicové elementy a sociáldemokraté ho využívají k rozvířování nacionalismu a antisovětismu. Vše je napjaté do nejzazší krajnosti. Pokud teď nepřijmeme mimořádné a nejostřejší opatření, může vypuknout v Československu občanská válka a zemi ztratíme jako socialistický stát, vznikne mimořádný stav v Evropě s hrozbou velkých ozbrojených střetnutí a možná i války. Nebylo tak snadné rozhodnout se k přijetí krajních opatření, ale vše jsme již promarnili a jiné řešení

99 *Tamtéž*, s. 355.

100 *Tamtéž*.

101 VONDROVÁ J. – NAVRÁTIL, J. (ed.): *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970*, sv. 2, s. 126, dokument 121.14 – Záznam vystoupení P. Šelesta na čtvrtém zasedání, Čierna nad Tisou, 30.7.1968 (viz pozn. 65).

102 *Tamtéž*, s. 128 n. Obdobně viz ŠELEST, P.: ...*da ně sudimy buděť*, s. 376–379.

103 ŠELEST, P.: ...*da ně sudimy buděť*, s. 384 n.

a východisko není. Všichni chápeme, že tento krok hrozí politickými i vojenskými komplikacemi.“¹⁰⁴

Závěrem

První tajemník Komunistické strany Ukrajinské sovětské socialistické republiky byl zjevně stoupencem tvrdého postoje vůči pražskému jaru od samého počátku a v tomto směru také jednal. Podobně jako v případě Władysława Gomułky či Waltera Ulbrichta jeho primární motivací byl strach z „nákazy“ společnosti v jeho vlastní zemi. Zrušení cenzury v Československu mělo v Sovětském svazu velký ohlas, a to nejen v takzvané generaci šedesátníků – spisovatelů a umělců, jejichž aktivity a vliv byly pro stranické vedení beztak výzvou, mimo jiné proto, že mnozí z nich byli také komunisté. I z toho důvodu věnoval Petro Šelest od samého počátku takovou pozornost sdělovacím prostředkům v Československu a často zdůrazňoval, že je strana nemá pod kontrolou.

Informace, které Šelestovi a dalším členům ukrajinského vedení, ale i moskevskému ústředí KGB, poskytoval v měsících před srpnovou okupací Československa ukrajinský Výbor státní bezpečnosti, nabízely značně zkreslený obraz tehdejší situace. Z povahy práce tajných služeb sice vyplývá snaha upozorňovat na možná rizika a hrozby, avšak v jeho zprávách se spíše než relevantní informace a analýzy vývoje v Československu objevovala různá kliše, ideologické floskule, nepřesnosti i vyložené nesmysly. Nekritické využívání příslušníků Státní bezpečnosti, kteří jednali často ze strachu a na vlastní pěst (a pravděpodobně porušovali i tehdejší zákony a služební přísahu), jako jednoho z hlavních zdrojů informací, se mohlo v tehdejší situaci zdát logické, avšak pouze přispívalo k tomu, že si šéf ukrajinských komunistů a spolu s ním další sovětsští představitelé vytvářeli zkreslené představy o situaci. Nabývali tak dojmu, že v Československu skutečně vítězí „pravice“, vládní protisovětská propaganda, chystá se vystoupení z Varšavské smlouvy, posilují západní zpravodajské služby a hrozí opakování událostí z Maďarska v roce 1956 a občanská válka. Oč přesnější bylo hodnocení generála Petra Grigorenka, zmíněné v úvodu článku, který i bez mohutného aparátu tajné bezpečnosti dokázal vnímat téměř všeobecnou podporu, jíž se těšilo reformní hnutí pražského jara i jeho političtí představitelé.

Na otázku, zda v dramatickém vyústění „československé krize“ v létě 1968 hrál specifickou roli ukrajinský faktor, zatím nelze dát jednoznačnou odpověď. Na základě dosavadních vědomostí se však zdá alespoň zřejmé, že Petro Šelest jako jeden z hybatelů posouval běh událostí k násilnému řešení a že k tomu měl i své specifické důvody, spočívající v intenzivním pocitu ohrožení stability režimu v zemi, která měla společnou hranici s Československem.

104 *Tamtéž*, s. 390.